

УДК [37.034-053.6] (477)»18/19»

Ворожбит В. В.

ЦІННІСНІ ОРІЄНТИРИ ОРГАНІЗАЦІЇ ДУХОВНО-МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ В ІСТОРІЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ПЕДАГОГІЧНОЇ ДУМКИ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті конкретизовано ціннісні орієнтири духовно-морального виховання дітей в історії вітчизняної педагогічної думки першої половини ХІХ століття. Визначено детермінанти розвитку духовно-морального виховання ідеологічного характеру. Їх склали гуманістичні цінності родинного і громадського виховання, становлення етики як науки; визнання пріоритету єдності релігійних, громадянських, раціональних компонентів духовно-морального виховання. Детермінанти матеріального рівня формувалися через практику повчальних текстів, моральних бесід, обов'язкового вивчення навчальних курсів релігійного спрямування, уроки доброчинності, а також – на прикладі розробки настанов, повчань і правил.

Ключові слова: освіта, школа, дитина, педагог, виховання, духовність, культура, мораль.

У сучасних умовах глобалізації і інформатизації світової спільноти спостерігається відчуження людини від справжньої культури, національного коріння, унаслідок чого відбувається падіння норм моралі, спотворення і підміна моральних орієнтирів як у суспільному, так і в особистісному сенсі людського життя. Необхідність пошуку шляхів духовного відродження українського суспільства обумовлює звернення педагогічної науки до проблеми відтворення духовно і фізично здорового молодого покоління на основі історично складених вітчизняних виховних традицій.

Окремі аспекти духовно-морального виховання дітей та молоді, визначення місця духовно-морального компонента в структурі особистості вчителя представлено в педагогічних дослідженнях М. Богуславського, В. Гриньової, С. Золотухіної, А. Мудрика, Н. Побірченко.

Формулювання цілей статті – конкретизувати ціннісні орієнтири духовно-морального виховання дітей в історії вітчизняної педагогічної думки першої половини ХІХ століття.

Реформаційні процеси в галузі освіти, ініційовані імператором Олександром І, відбувалися згідно з основоположною тезою, сформульованою у «Попередніх правилах народної освіти» (1803): «моральна освіта громадян відповідно до обов'язків і користі кожного стану» [8, т. 1, ст. 167]. У правилах вказано перелік навчальних предметів для закладів загальної освіти, необхідних для добре вихованої людини. У переліку, змісті настанов для вчителів чітко прослідковувався православно-патріархальний підхід. Наприклад, до вчителів повітових училищ висувалося завдання: повчати дітей дотримуватися Закону Божого, виховувати добросовісність, почуття обов'язку перед государем, керівництвом і ближніми; давати просте уявлення про довкілля. Учителям рекомендувалося поєднувати функції святенництва і викладання [там само]. На думку М. Карамзіна, духовно-моральне виховання народу є традиційним обов'язком духовенства [4]. Однак, щоб ці настанови були дійовими, духовенство було шанованим і відносно рівним у правах із громадською владою, релігійний компонент загальної освіти – повним і послідовним. Виховну місію у суспільстві переважно реалізовували педагоги, вихователі, домашні наставники.

Ціннісні орієнтири духовно-морального виховання учнів закладів загальної освіти першої половини ХІХ століття визначалися через повчальні тексти. Прикладом книги з виховним потенціалом можемо навести «Про обов'язки людини і громадянина». Статутом навчальних закладів, підвідомчих університетам (5 листопада 1804 р.), визначено, що вчитель повітових

училищ під час викладання Закону Божого і Священної історії мав керуватися цією книгою [8, т. 1, ст. 169].

Цей настільний кодекс визначав три обов'язкові завдання духовно-морального виховання підданих, серед них: «Перший обов'язок сина Батьківщини – є не говорити і не робити нічого непорядного в міркуваннях про уряд, а тому будь-які ганебні вчинки, як-то: нарікання, образливі слова проти державного устрою і управління – є по суті злочином проти Батьківщини і передбачають суворе покарання...» [там само].

Цікавими, на наш погляд, видаються міркування І. Пніна, викладені у творі «Досвід просвіти Росії» (1805). У цьому творі автор дослідив різницю цілей виховання в різних типах шкіл, наголосивши на тому, що виховна мета була і залишається основою ідеологічної єдності суспільства і формулювалася переважно так: «приносити користь Вітчизні». Для селян виховний аспект освіти доповнювався знаннями агрономії, для міщан і дітей ремісників, купців – формуванням комерційної вправності і чесності [6].

Дворянське товариство мало поповнюватися молодими людьми, які здатні були б вільно і щиро говорити правду, бути жвавими, прагнути діяльного вдосконалення. Варто наголосити, що серед елементів духовно-морального виховання дітей І. Пнін виокремлював позбавлення дитини смутку і формування в неї оптимістичного настрою. У творі чітко вказувалося, що духовно-моральне виховання має зміцнювати основи державності, викликати у вихованців глибоке почуття патріотизму, утверджувати істини, які є благом для Вітчизни [6]. Слід зазначити, що ці переконання І. Пніна залишаються актуальними і в наш час. Засилля нігілістичного критиканства, поширення серед учнівської молоді песимістичних настроїв актуалізує поради і пропозиції І. Пніна в сучасних умовах.

У ході дослідження історії розвитку духовно-морального виховання дітей проаналізовано практичні керівництва для батьків «Про виховання юнацтва», «Таблиця для дітей, призначена для пізнання головних добродієностей, їх неправильного вживання, попередження пороків і потрібних правил для збереження добродієностей» просвітника І. Богдановича. Мету духовно-морального виховання він бачив як: вироблення сили розуму. І. Богданович розглядав проблему одухотворення моральних чеснот через діалектичні тріади: блага віра – легка віра – зневага; любов – любов нерозсудлива – нечуттєвість; добродієність – сердечні вчинки – лінощі; твердість добрих правил – упертість – легковажність [1].

Серед правил духовно-морального виховання, запропонованих І. Богдановичем, актуальними в наш час вважаємо такі: той, хто не вихований сам, інших виховувати не може; в учиненні добрих справ слід бути лагідним і завбачливим [2]. Порівняно з попередньо проаналізованим твором, І. Богданович зосередив увагу духовно-моральному компоненті правил побуту родинного життя, товаришування і поведінки громадян. Однак, зауважимо, що його твори так само, як і І. Пніна, насичені порадами і прикладами для виховної практики на основі європейських гуманістичних цінностей.

Як відомо з історії педагогічної думки, у 1811 р. було проведено реформу міністерських відомств. Того року було детально виписано обов'язки вчителів, правила моральної поведінки їх по відношенню один до одного і до учнів. Вчителі зобов'язувалися «вчити не поверхово, а довірливо, викликаючи повагу керівництва, навчати в однаковій мірі науково і морально» [8, т. 1, ст. 312]. Статутом було запроваджено «Головний предмет юнацьких настанов» [там само]. Його зміст спрямовувався на виховання в дітей працьовитості, збудження бажання вивчати науки, розуміти цінність наукового знання. Особлива увага зверталася на доцільність «дати розуму і серцю відповідний напрям», тобто: тверді основи чесності і доброго характеру, виправити і подолати негативні нахили [там само, ст. 415]. З'ясовано, що правила моральної поведінки поділялися на три групи: правила по відношенню до себе; ставлення до всіх членів і чинів; до «зовнішньої публіки» [там само].

Після Вітчизняної війни 1812 р. духовні цінності православ'я, моральні концепти народної педагогіки набули нового актуального звучання. У 1813 р. Міністерство народної освіти Циркуляром розділило функції навчання і виховання, уведено посаду кімнатного наглядача при пансіоні [там само, ст. 988]. Наглядач мав бути присутнім на уроках, допомагати дорученому учневі виконувати домашні завдання, організовував дозвілля, пізнавальні прогулянки, слідкував за моральністю поведінки. Цю посаду могли обіймати тільки високо моральні освічені люди.

У ході наукового пошуку встановлено, що у першій половині XIX століття для реалізації виховних цілей було посилено цензуру усєї інформаційної сфери, зокрема друкованої продукції, з такою вимогою: книги не можуть суперечити законам Божим і громадянським [там само]. 1814 р. в усіх навчальних закладах було уведено обов'язкове читання Святого Письма [там само, ст. 996]. Розрізняли читання швидке, повільне, з поясненнями. Останнє набуло ознак герменевтики або пояснювального богослов'я. Крім того учні зобов'язувалися читати Біблію самостійно. Християнське благочестя проголошувалося історичною основою просвіти народу [там само].

1 січня 1816 р. імператор Олександр I видав Маніфест високої вдячності народу за проявлення впродовж війни подвигів. У цьому документі засуджувалися «зло чесні лжемудрі виховні впливи», пропонувалося відмовитися від іноземних зразків і ідеалів виховання, цінностей [9, т. 1, ст. 1014]. 4 жовтня 1817 р. було утворено Міністерство духовних справ і народної освіти, «щоб християнська доброчесність завжди була основою істинної освіти» [7, с. 414]. Серед позитивних зрушень в розробці проблем духовно-морального виховання, вважаємо за потрібне виділити такі: введення в навчальні плани батьківщинознавства у 1–3 класах в якості підготовчого курсу до вивчення історії; обов'язкове вивчення законодавства, спрямування змісту навчальних програм на громадянське і моральне виховання учнів з чітко визначеними громадянськими ціннісними орієнтирами – доброчинності, суспільно корисної праці, честі, чесності, сумління у виконанні громадянських обов'язків (залежно від соціального стану).

У 1819 р. Міністерство духовних справ і народної освіти видало циркуляр про викладання релігійних дисциплін у навчальних закладах різних типів: у повітових училищах – скороченого катехізису, Священної історії і читань зі Священного писма; міністерських училищах, гімназіях – загального катехізису, пояснень з Євангеліє, читання Священного писма, Євангелій, послань Апостольських, історичних книг Старого Заповіту, Пророків, які містили численні моральні настанови, описи прикладів прояву духовності у буденному житті, святості окремих осіб.

Особливими постановами 1819-1820 рр. Головним Управлінням училищ вводилося в гімназіях, повітових та інших училищах щоденне читання Нового Заповіту, незалежно від уроків Закону Божого [там само, с. 446]. В нагороду кращим учням видавали книги Святого писма. Міністерство у 1820 р. видало правила-рекомендації про вилучення непотрібних настанов і повчань, залишивши тільки ті, що в основі спираються на чисту віру, вірність і обов'язок государеві і державі, на спокій, користь і приємність спільного життя [8, т. 1]. З 1820 р. уведено в дію умову цензури з написання книг: «зосередження уваги на єдності моральної і ученої цензури» [там само].

Для розробки Статутів навчальних закладів при Міністерстві народної освіти було створено спеціальний Комітет. Він керувався такими вимогами-принципами: національна єдність (виховання має бути російське, тобто слід було враховувати національні традиції верховенства батьківського виховного впливу, піднесення значення старозавітницьких традицій родинного виховання, вивчення російської мови, історії і законодавства); твердість православної віри (засвоєння основ православ'я, також ставало обов'язковим для іновірців) [3]. У розпорядних документах Міністерства народної освіти указувалося, що навчання не

тотожне вихованню, і навіть може бути згубним без духовно-моральної основи [8, т. 1]. Місія державних навчальних заходів, як указав міністр народної освіти О. Шишков у виступі 11 вересня 1824 р. «Про істинну освіту народу» у Головному управлінні училищ, утвердити ідею про те, що «науки не утворюють без моральності народного блага. Вони корисні для доброї людини настільки, наскільки небезпечні для злої людини» [11]. Самого О. Шишкова називали «мужем отечестволюбивым». Вірність православ'ю, гречність, відданість Вітчизні, любов до рідної мови і вітчизняної культури – ці поняття мали зміцнити навчальний процес у загальних школах. Ставши міністром, О. Шишков вважав недопустимим в процесі навчання випускати з уваги «найголовніші в освіті основи» – повчання в християнській вірі і добрій моральності. Незважаючи на жорстку цензуру, перебільшення значимості російської народності у вихованні, ідея духовно-морального виховання поступово розвивалася у контексті педагогічного консерватизму.

Як відомо, 26 серпня 1826 р. було короновано імператора Миколу I (1825–1855 роки правління). Він бачив два шляхи подолання моральної кризи, яка супроводжувала у той час усі суспільні культурні і політичні явища: перший – зміцнення позицій церкви, посилення контролю з боку Святійшого Синоду за порядком у храмах, повітах, школах, поліпшення освіти і загальної культури священників; другий – удосконалення загальної освіти, яка мала у змісті поєднати державну ідеологію і канони християнської моралі, посилення цензури друкованих навчальних і наукових видань.

За ініціативи імператора було уведено параметри цензури навчальних видань: відповідність напрямам виховання юнацтва; виховання доброї моральності в суспільстві і збереження внутрішньої безпеки; узгодження громадської думки з чинними політичними обставинами і позицією уряду.

Мета духовно-морального виховання у вказаний історичний період формулювалася з трьох позицій: утримання людини у страху Божому, виховання вірності государю і державі, вироблення громадянської свідомості, заснованої на законослухняності [8, т. 1, відділ 1]. Дослідження підтвердило, що питання духовно-морального виховання на засадах педагогічного традиціоналізму стали пріоритетними для уряду. Про це свідчить і Рескрипт від 19 серпня 1827 р., в якому висунуто вимогу до змісту і методики навчання в загальноосвітніх закладах: відповідність законам божим і громадської моральності, сприяння визначенню призначення (майбутньої професії) учнів, отриманню ними знань для покращення, а не виходу із наявного соціального стану. Згідно з цим документом, навчання, виховання необхідно було узгоджувати із соціальним станом, майбутньою професійною діяльністю [там само].

Ці положення було закріплено у новому Статуті гімназій і училищ повітових і парафіяльних, затвердженому 1828 р. У ньому представлено нову мету виховання: «Досягнення в дітях моральності в думках і поведінці» на підставі усвідомлення «похвальних спонук», зокрема: співчуття до нещасних, любов до справедливості, ревне ставлення до учіння і «праці свого звання» усієї суспільно корисної діяльності [там само, т. 1, відділ 2]. Уперше в Статуті було вжито тезу про те, що учитель для реалізації виховної мети повинен звертати увагу на тих учнів, які вважаються ненадійними (§ 32, гл. 2). § 33 містив вказівку про те, що обов'язком учителя є обізнаність про діяльність і вчинки дітей поза межами навчального закладу.

Зміст «пристойного виховання» Статутом не конкретизувався. Однак зміст навчання передбачав вивчення російської словесності, логіки, латини, грецької мови, географії, історії, математики і декількох сучасних іноземних мов, переважно – французької і німецької. З позицій організації педагогічного процесу в гімназіях, правил внутрішнього розпорядку можемо припустити, що пристойне виховання розглядалося здебільшого як підготовка до сумлінного виконання людиною громадянських і службових обов'язків. Відповідно до § 272

Статуту уводилися посади наглядачів, які мали здійснювати ретельний і постійний нагляд за вихованцями, бути поряд з ними увесь час, записувати в окремому журналі, які проступки частіше чинили діти. Цікаво, що серед проступків визначалися й такі, як бездіяльне проведення часу, лінощі, смуток і песимістичні розмови.

За Статутом 1828 р. умовою створення повітового училища стала письмова згода священика, що виражав готовність проводити уроки релігії в новостворюваній школі. Встановлено обов'язковість вивчення цього предмета. Навчання релігії почало займати першу позицію в переліку предметів навчального курсу. У штаті училищ з'явилася посада законовчителя, а правом займати її наділялися лише церковні особи. Уперше в законодавчому акті навчання релігії розглядалося як основа і умова досягнення мети духовно-морального виховання. Закономчитель був зрівняний в правах, пов'язаних зі здійсненням навчального процесу, з іншими учителями училища повіту.

За Статутом 1828 р. з навчальних планів було вилучено природничі науки. Давні мови розглядалися засобом звеличення і ушляхетнення душевних сил дитини. Запроваджені посади наглядачів мали контролювати моральну поведінку учнів і учителів. При гімназіях відкривали пансіони, що, за висловом О. Мусіна-Пушкіна, пояснювалося прагненням зміцнити урядову ідеологію в змісті духовно-морального виховання [5].

Як відомо, загалом перша половина XIX століття – суперечлива доба в історії культури України. Саме у цей історичний період здійснювалася послідовна політика позбавлення України національних досягнень та культурних здобутків попередніх століть. Цей період позначився реформаційними процесами в галузі освіти, реакцією, зумовленою соціальними і політичними умовами.

Вивчивши документи, затверджені 1835 р. Положення про навчальні округи, Загальний статут імператорських російських університетів, констатовано, що відтоді усі середні навчальні заклади підпорядковувалися нагляду і контролю попечителя, якого призначав міністр народної освіти.

Дослідженням встановлено, що охоронна виховна доктрина зберігала помітні ознаки упродовж XIX століття в теорії духовно-морального виховання учнів загальноосвітніх закладів. Головною тенденцією першої половини XIX століття можемо визначити спрямування духовно-морального виховання учнів на застереження від вад дорослого життя, створення нового шляхетного покоління, яке відзначалося прагненням доброчинної діяльності, свідомим ставленням до виконання професійних і громадських обов'язків у межах свого соціального стану, позитивним оптимістичним сприйняттям довкілля.

Зазначимо, що охоронна політика у галузі духовно-морального виховання виключала суперечності у визначенні головних ціннісних орієнтирів. Фактично в організаційному відношенні було передбачено заходи управлінського характеру: централізація управління школами, що передбачало визначення вимог до вчителів як носіїв духовно-моральних цінностей; катехізація змісту загальної освіти і поширення класицизму в гімназичній освіті; введення правил дисциплінарної частини навчального процесу; державний контроль за приватними школами і домашнім наставництвом. Остаточно ці тенденції закріпилися у Рескрипті від 9 травня 1837 р. У цьому документі визначено, що виховний процес у школах має відбуватися «на основах російського життя: православ'я, самодержавства, народності» [8, т. 1, відділ 2].

Отже, у ході дослідження встановлено, що детермінантами ідеологічного характеру становлення і розвитку духовно-морального виховання у першій половині XIX століття виступали гуманістичні цінності родинного і громадського виховання; становлення етики як науки; філософсько-педагогічні вчення про гармонізацію потреб особистості і суспільства; визнання пріоритету єдності релігійних, громадянських, раціонально-практичних компонентів духовно-морального виховання. Детермінанти матеріального рівня у вказаний

історичний період формувалися через практику повчальних текстів, моральних бесід, обов'язкового вивчення навчальних курсів релігійного спрямування, уроки доброчинності, а також – на прикладі розробки настанов, повчань і правил.

Установлено, що в 1830-і рр. відчувався явний недолік в діяльному наповненні досліджуваної категорії. Ідеї безкорисливого служіння, державності, народності і православ'я виявилися не функціональними для нової стадії розвитку економічного життя. Результатом освітніх реформ загальноосвітніх шкіл на середину XIX століття стали виразні ознаки станового характеру духовно-морального виховання учнів у загальноосвітніх закладах (Статут 1828 р.). Серед засобів здійснення такого виховання були: залучення учнів загальноосвітніх закладів до живого почуття Божого Одкровення через обов'язкове вивчення священної історії, Закону Божого, збудження історичного почуття в процесі вивчення батьківщинознавства, уведення посад наглядачів у пансіонах, цензурної перевірки книг для читання, поширення збірок повчальних текстів для душерятівного читання.

Ця стаття не висчерпує усі аспекти указаної проблеми. Подальшого наукового аналізу і педагогічної ретроспекції потребують питання форм, методів суспільного виховання молоді, організації взаємодії навчальних закладів, громадських організацій і церковних установ для утвердження і реалізації ціннісних орієнтирів духовно-морального виховання молоді.

Список використаних джерел

1. Богданович И. Ф. О воспитании юношества / Богданович И. Ф. – М. : Б. и., 1807. – С. 4.
2. Богданович И. Ф. Сочинения / И. Ф. Богданович. – СПб. : Б. и., 1848. – Т. 1. – 579 с.
3. Глубоковский Н. Н. По вопросам духовной школы (средние и высшие) и об учебном комитете при Святейшем Синоде / Глубоковский Н. Н. – СПб. : Б. и., 1907. – 148 с.
4. Карамзин Н. М. Избранное / Карамзин Н. М. – Л. : Детская литература, 1985. – 334 с.
5. Мусин-Пушкин А. Среднеобразовательная школа в России и ее значение / Мусин-Пушкин А. – Петроград : Тип. Главные Управления Уделов, Моховая, 40. – 1915. – 97 с.
6. Пнин И. П. Гражданин / Пнин И. П. / В кн. : Антология мировой философии : В 4-х т. : Т. 4. – М. : Наука, 1972. – С. 78–112.
7. Рождественский С. В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения : 1802–1902 гг. / Рождественский С. В. – СПб. : Гос. тип., 1902. – 785 с.
8. Сборникъ постановлений по Министерству Народнаго Просвѣщенія в XIX ст.– С-Пб. : Тип. Императорской Академіи наукъ, 1864–1897. – Т. 1. – 1864. – 1806 ст.
9. Свод законов Российской империи, повелением Государя Императора Николая Павловича : Уставы благочиния, Ч. 1 и 2. – Санкт-Петербург, 1832. – 463 с.
10. Семенов Д. Уроки географии. Приготовительный курс. Год первый / Семенов Д. – СПб. : Б. и., 1861. – 119 с.
11. Шишков А. С. Рассуждение о любви к Отечеству / Шишков А. С. – СПб., 1824. – 25 с.

In the article there were specified the value guidelines of spiritual and moral education of children in the history of national educational pedagogical thought of the first half of the 19th century. The determinants of the development of spiritual and moral education of ideological nature were identified. They were the humanistic values of family and social education, the establishment of ethics as a science, the priority recognition of the unity of religious, civil, and rational components of spiritual and moral education. Determinants of the material level were formed through the practice of instructive texts, moral conversations, obligatory study of the courses with religious content, the lessons of virtue, as well as by the example of homilies and rules development.

Key words: education, school, child, teacher, education, spirituality, culture, morality.